

Piotr Kwiatkiewicz

O przeszłości politycznej Azerbejdżanu – od starożytności do podboju rosyjskiego i podziału kraju

**About the political past of Azerbaijan – From ancient times
to Russian conquest and the land divide**

Abstract

The political past of the area of Azerbaijan from ancient times to the first half of the 19th century formed part of the history of the Middle East. It was its integral part and people who have lived there partly shaped the culture and civilization of the region. Just like the other of its inhabitants, they experienced the invasion and conquest carried out by the army of Alexander the Great, the Persians, Arabs, Seljuk Turks and Mongols. Russian occupation of the northern part of Azerbaijan in the first half of nineteenth century was the beginning of separation of the country from the area which its created its identity.

Słowa kluczowe: Bliski Wschód, historia, Aleksander Wielki, Persowie, Medowie, Arabowie, Turcy

Keywords: Middle East, history, Alexander the Great, Pers, Meds, Arabs, Turks

Ziemie tradycyjnie określane mianem Azerbejdżanu obejmują w przybliżeniu obszar około 180 000 km²¹. Oficjalnie 86 600 km² wchodzi w skład powstałego po roz-

¹ Różnica między stanem oficjalnym a rzeczywistym sprowadza się do obszarów, które Republika Azerbejdżanu utraciła na rzecz Ormian w trakcie działań wojennych prowadzonych do 1994 roku. Dotyczy terytoriów dawnej NKAO (ros. Нагорно-Карабахская автономная область) i kilku sąsiadujących rejonów administracyjnych Republiki Azerbejdżanu. Ziemie te obecnie wchodzi w skład nieuznawanej na arenie międzynarodowej Republiki Górskiego Karabachu – ok. 11 500 km² – oficjalne informacje na stronie Prezydenta Republiki Górskiego Karabachu ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ – <http://www.president.nkr.am/ru/nkr/generalInformation/> dostęp z dn. 2.09.2015 r.

padzie Związku Radzieckiego państwa Republika Azerbejdżanu², natomiast pozostały obszar obejmuje terytoria trzech północnych prowincji administracyjnych (ostanów) Islamskiej Republiki Iranu: Azerbejdżanu Zachodniego, Azerbejdżanu Wschodniego i Ardabilu³. Liczba ludności zamieszkującej ten obszar zgodnie z danymi spisowymi nie przekracza 20 milionów mieszkańców.

Cezury chronologiczne wydzielające poszczególne okresy historyczne znane z dziejów Starego Kontynentu zazwyczaj nie mają swego odzwierciedlenia poza Europą⁴. Wyjąwszy Półwysep Arabski, niemal cały Bliski Wschód stanowi pod tym względem wyjątek. Bezpośrednie sąsiedztwo i związane z nim wzajemne relacje żyjących tu społeczeństw to jedynie jedno z wielu przyczynków tego stanu rzeczy. W niniejszym kontekście zastosowanie nadmienionych ram czasowych dla omawianego kraju i jego mieszkańców zdaje się nie tylko w pełni zasadne i nieodzowne, ale możliwość ta stanowi zarazem kolejne potwierdzenie konieczności zaliczenia Azerbejdżanu i Azerbejdżan jako integralnej części Bliskiego Wschodu z właściwym jej dziedzictwem kulturowo-cywilizacyjnym⁵.

² Więcej danych geograficznych patrz: Area of Azerbaijan http://www.azerbaijan.az/portal/General/Square/square_e.html, dostęp z dn. 3.09.2015 r.

³ Dane dotyczące wybranych prowincji irańskich Statistical Centre of Iran pod adresem <http://www.amar.org.ir/Default.aspx?tabid=133>, dostęp z dn. 3.09.2015 r.

⁴ Czego najlepszym przykładem są obie Ameryki, gdzie najistotniejszym kryterium podziału staje się przybycie Europejczyków, czyli czasy przed i po K. Kolumbie. W podobnych kategoriach wyróżnia się okresy w dziejach Afryki czy Australii. Patrz: W. Olszewski, *Historia Australii*, Wrocław 1997, ss. 307.

⁵ W Republice Azerbejdżanu w sposób szczególny z niezwykle wręcz pietyzmem podkreślana jest przynależność Azerów do rodziny narodów tureckich. Z tego też tytułu ogromną wagę przywiązuje się do okresu, w którym Imperium Seldżuckie sięgało brzegów Morza Kaspijskiego. Obecność w granicach tego państwa obszarów współczesnego Azerbejdżanu wykorzystywana jest w tutejszej polityce historycznej. Okres ten postrzegany jest w niej jako czas, w którym Azerbejdżan stał się determinantem współczesnej tożsamości. Przykładem jest wydane przez MSZ Republiki Azerbejdżanu opracowanie przeznaczone dla cudzoziemców: *Azerbaijan: 100 Questions Answered*, Baku 2005, s. 21. Podejście to nie przeszkadza, by także państwo Safawidów uznawać za część swojej historii, np. Н. Джафарли, *Азербайджанское государство Сефевидов*, Санкт-Петербург 2009. Republika Azerbejdżanu jawi się w takim kontekście jako państwo, którego historyczne dziedzictwo zawiera w sobie spuściznę tradycji arabskich, tureckich, perskich, czyli najpotężniejszych nacji, które zapisały większość kart średniowiecznej i nowożytnej historii Bliskiego Wschodu. Nie brak w jej granicach również elementów związanych z kulturą żydowską, którą ugruntowali tu Hazarowie, oraz pierwiastków kurdyjskich i ormiańskich. Zważywszy na wspomniane okoliczności, za słuszne i merytorycznie zasadne uznać należy obecne w badaniach nad Azerbejdżanem i jego społeczeństwem podejście, które kojarzy je nierozdzielnie z ich bliskowschodnim rodowodem. Podobnie rzecz się ma z Ormianami, którzy od starożytności po współczesność kształtują ten region świata. R.G. Hovannisian, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, vol. I: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, New York 1997.

Prahistoria

Pierwsze gromady ludzkie pojawiły się na ziemiach dzisiejszego Azerbejdżanu już przed 1 500 000 laty. Ślady osadnictwa zostały odnalezione w Górskim Karabachu, Kazachu, Nachiczewanie, Kelbadżarze, Lerikie i Jardamłach⁶, a jaskinie Azych, Taghlar, Damdajlyly, Dashsalahly czy Gazma (Nachiczewan) zawierają bezcenne informacje na temat życia naszych dolnopaleolitycznych przodków. Odkrycie niezwykle bogatej sztuki naskalnej w Gobustanie, gdzie wiek najstarszych petroglifów określa się na 12 000–8 000 lat p.n.e., wraz z towarzyszącym jej osadnictwem ukazuje ten rejon jako jedną z kolebek cywilizacji⁷.

W III tysiącleciu rozwijała się tu kuro-araska kultura⁸, natomiast od XIII wieku p.n.e. w zachodnich regionach Chodżały – kedabejska⁹, której twórców niektórzy naukowcy uważają za Protoscytów, choć co do tej kwestii zdania są więcej niż podzielone¹⁰. Równocześnie z nimi na wschodzie święciła swój rozkwit kultura tałysko-mugańska¹¹ ze swą charakterystyczną czarną ceramiką i grobowcami¹².

Starożytność

Jej schyłkowy okres zbiegł się w czasie z pojawieniem się na historycznym obszarze Azerbejdżanu państwowości¹³. Dzieje ich sięgają początków pierwszego tysiąclecia

⁶ W 1968 roku w azychskiej pieczarze odnaleziono żuchwę, są to jedne z najstarszych w świecie odnalezionych ludzkich szczątków.

⁷ N. Abbaszade, *Gobustan. The Ancient Petroglyphs of Gobustan*, [w:] *Azerbaijan International*, Summer 1998 (6.2), s. 38–39.

⁸ И.Г. Нариманов, *Обэнеолите Азербайджана*, [w:] *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*, Тбилиси 1987, s. 21–33. Szeroko na temat chronologii kultury kuro-araskiej: G.L. Kavtaradze, *The Chronology of the Caucasus during the Early Metal Age: Observations from Central Trans-Caucasus*, [w:] *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12*, Leuven 2004, s. 539–556, bądź tego samego autora G.L. Kavtaradze, *Aspects of the Ethnohistory of the Caucasus and Anatolia and Problems of the Chronology and Periodisation (VI–I millennia BC)*, Tbilisi 1992.

⁹ Б.Б. Пиотровский, *Археология Закавказья с древнейших времен до 1 тысячелетия до н.э.*, Ленинград 1949; Н.В. Минкевич-Мустафаева, *Памятники трех основных групп Ходжады-кедабекской культуры на территории Азербайджанской ССР и их датировка*, [w:] *Материальная культура Азербайджана*, Баку 1962.

¹⁰ В.А. Ильинская, А.И. Треножкин, *Скифия в VII–IV вв. до н.э.*, Киев 1983.

¹¹ И.М. Джафарзаде, *Элементы археологической культуры древней Мугани*, [w:] „Известия АН Азербайджанской ССР”, 1946, в. 4, nr 9; Ф.Р. Махмудов, *Новые археологические данные о древней культуре Талыша и Мугани*, [w:] *Известия АН Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права*, 1970, nr 2.

¹² W grobowcach tych ciało leżącego mężczyzny znajdowało się w otoczeniu kilku kobiet chowanych w pozycji siedzącej.

¹³ Na temat osadnictwa na ziemiach Azerbejdżanu i jego dziejowego znaczenia w kontekstach związanych z stosunkami politycznymi oraz historią najnowszą tego państwa wspomina w licznych pracach wybitny polski azerbejdżaniasta Andrzej Chodubski. Patrz m.in. seria *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, seria red T. Bodia a także: A. Chodubski, *Kaukaz jako jedna z najstarszych cywilizacji świata*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni” 1996, nr 2, s. 7–17;

p.n.e., kiedy to asyryjska ekspansja na wschód doprowadziła do powstania w rejonie jeziora Urmia państwa Manna ze stolicą w Izirtu położonym w dorzeczu Dżagatu¹⁴. Nie przetrwało jednak długo, stając się jedynie epizodycznym zdarzeniem w dziejach regionu¹⁵.

W VII w. p.n.e. tereny te, które ponownie podporządkowała sobie Asyria, zostały podbite przez Medów, a w połowie kolejnego stulecia wcielone do Persji¹⁶. Od 330 r. p.n.e. znalazły się w granicach imperium Aleksandra III Wielkiego¹⁷.

Ze swobody, jaką pozostawił macedoński król lokalnym satrapom, skorzystał Atropates, służący uprzednio pod Achemenidami, zarządca Medii¹⁸. Wzmocnił on swą władzę i gdy po śmierci Aleksandra Wielkiego decyzją macedońskich wodzów prowincja została podzielona, a jemu oddano w 323 r. p.n.e. rządy nad mniejszą północno-wschodnią częścią, odmówił przyłączenia się do jednego z diadochów, czyniąc z niej niezależną monarchię¹⁹.

Odtąd też kraj określaný był przez Greków mianem Media Atropatene bądź zwyczajnie Atropatene. Nazwa ta stała się przypuszczalnie poprzez używane w języku staroperskim słowa *Āturpātakān*, a dalej *Ādurbādagān* i ostatecznie w nowoperskim *Ādarbāyjān* źródłosłowem współczesnej nazwy państwa. Istnieje też alternatywna teoria sugerująca, jakoby było nim perskie określenie *Āzarābādagān*²⁰, a zatem brała

idem, *Odrębność narodowościowa i etniczna Kaukazu w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji świata*, „Forum Politologiczne” 2007, t. 5, s. 83–104.

¹⁴ J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1987, s. 363. Istnienie państwa autorka przypisuje usamodzielnieniu się od Asyrii sprawującego tu z jej ramienia władzę namiestnika Dajakku. Miał on dzięki własnej drużynie i pomocy urartyjskiego króla Rusy zrzucić zwierzchność Asyrii, jednak po pokonaniu tego ostatniego przez asyryjskiego monarchę Sargona II rebelia Dajakku została zlikwidowana. W interpretacji przedstawionej przez Herodota – Herodot, *Dzieje*, ks. I, 96. Warszawa 1959, s. 47 – krótki epizod istnienia Manna oprawiony legendarnym wątkiem prawodawcy Dejokesa podniesiony został do rangi początków państwa medyjskiego.

¹⁵ Na temat dziejów ziem Azerbejdżanu w starożytności syntetycznie B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987, s. 17–23.

¹⁶ A.T. Olmstead, *Dzieje imperium perskiego*, Warszawa 1974.

¹⁷ Z zupełnie niezrozumiałych przyczyn błędnie powielana jest data 334 r. p.n.e. – nieprawidłowość ta trafiła nawet do kolejnych opracowań encyklopedycznych PWN. Wspomniany 334 r. p.n.e. to czas, w którym Aleksander Wielki podporządkował sobie zachodnie prowincje Imperium Perskiego. Po mającej miejsce trzy lata później bitwie pod Gaugamelą Dariusz III zbiegł właśnie do Medii, gdyż władza macedońskiego króla nie sięgała tych terenów – N.G.L. Hammond, *Dzieje Grecji*, Warszawa 1994, s. 717 – podporządkowane one zostały mu dopiero po śmierci Dariusza III.

¹⁸ Polityka wewnętrzna Aleksandra i stosunek do ludności obszarów podbitych znalazły w literaturze naukowej swoje oddzielne miejsce. W syntezach historycznych szeroko: N.G.L. Hammond, op.cit., s. 740–742. Problem poruszony także w: J. Wolski, *Historia powszechna – starożytność*, Warszawa 1994, s. 22–230.

¹⁹ O podziale imperium Aleksandra i urządzeniu świata hellenistycznego: B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, Warszawa 1992, s. 20–38.

²⁰ *Āzarābādagān* jako skrót (*āzar* = ogień, *ābādag* = miejsce kultu, *ān* = sufiks liczby mnogiej), następnie zarabizowany do formy *Adharbayjān* (آذربایجان), która później uległa turkizacji.

się od miejsc kultu ognia, co miałoby związek bądź z lokalizowanymi tu świątyniami zaratusztriańskimi, bądź też ze specyficznymi właściwościami geologicznymi tego obszaru. Ziemię północnego Azerbejdżanu już od czasów klasycznej starożytnej Grecji nazywano Albanią Kaukaską²¹.

W I wieku p.n.e. kraj ten stał się terenem rywalizacji Partów i Rzymu. Mimo zwycięskiej kampanii Gnejusza Pompejusza oraz kolejnych wypraw wojennych w latach 37–36 p.n.e. nie udało się rozciągnąć tu panowania Imperium Romanum. Sytuacja ta nie zmieniła się w kolejnym stuleciu, mimo wejścia legionów rzymskich daleko w głąb Albanii podczas kampanii prowadzonej u schyłku I wieku n.e., kiedy to dotrzeć miały one prawdopodobnie do wybrzeży kaspijskich²².

Zapoczątkowana przez Atropatesa dynastia panowała natomiast na południu w Medii Atropatene, okresowo popadając w zależność od sąsiadów²³, aż po koniec drugiej dekady pierwszego wieku naszej ery, kiedy to około 20 roku król Partów Artabanus II osadził na tutejszym tronie swojego syna²⁴. Kraj stał się prowincją państwa partyjskiego, a następnie w 224 r. n.e. dostał się pod władzę Sasanidów. Bardzo silne wpływy na tym obszarze zdobył sobie wtedy manicheizm.

W początkach IV wieku mieszkańcy Albanii Kaukaskiej przyjęli chrześcijaństwo²⁵. W przeciwieństwie do położonych na północny zachód krajów ościennych przetrwało ono jednak tylko w szczątkowej formie²⁶, ustępując miejsca islamowi zaprowadzonemu w wyniku arabskiego podboju.

Wiek średni

Jeszcze w pierwszej połowie VII w. dotarł on do Azerbejdżanu. W 643 roku zajęte zostało przez Arabów całe obecne jego terytorium²⁷. Było ono w tym czasie obiektem nie tylko ich ekspansji²⁸. Na lata 730–731 przypada najsilniejsza fala napływu Cha-

²¹ Wspominana przez Herodota i Pliniusza Starszego. Szeroki opis Albanii Kaukaskiej i jej mieszkańców zamieszcza Strabon w swej *Geografii*: Strabon, *Geografia*, ks. 11, ak. 14.

²² B. Baranowski, K. Baranowski, op.cit., s. 22.

²³ Armenii, Seleucydów, Partów.

²⁴ Doskonały opis geograficzny i charakterystykę daje Polibiusz w swych dziejach: Polibiusz, *Dzieje*, ks. V.44, Wrocław 1957–1962, s. 270. Podkreślając walory i waleczność pochodzących stąd żołnierzy, wspomina o ich udziale w bitwie pod Rafią i przypuszczalnie pod Magnezją.

²⁵ Jako roczną cezurę przyjęć można 313 r. n.e. Por. H. Dumezil, *Une Chretiente Disparue, les Albaniens du Caucase*, Melanges Asiatiques Paris, Part I (1940–41), s. 126; N. Dudwick, *The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory and Ethnic Politics*, Cahiers du Monde Russe et Sovietique Paris, Vol. XXXI (2–3), April–September 1990.

²⁶ Por. R.H. Hewsen, *Ethno-history and the Armenian influence upon the Caucasian Albanians. Classical Armenian culture: Influence and creativity*, Philadelphia 1982.

²⁷ Było to możliwe dzięki zwycięstwu odniesionemu rok wcześniej w bitwie pod Nihawand. Por. J. Sourdel, D. Sourdel, *Cywilizacja islamu*, Warszawa 1980, s. 48.

²⁸ Ф. Мамедова, *Политическая история и историческая география Кавказской Албании*, Баку 1976, s. 104.

zarów²⁹. Zakończyło go dopiero zdobycie przez arabskiego wodza Merwana ich stolicy Semender.

Narzucona tutejszej ludności nowa religia przyjmowana była z niechęcią. U schyłku stulecia powstał antymuzułmański ruch churramitów. Wzniesione przezeń powstanie pod wodzą Babaka przeciwko Arabom w latach 816–837 zakończyło się klęską³⁰.

W drugiej połowie IX wieku po rozpadzie kalifatu górę wzięły tendencje odśrodkowe i władza w Azerbejdżanie przeszła w ręce lokalnych feudałów. Utworzyli tu szereg małych państweczek. Na przełomie tysiącleci stały się one obiektem osadnictwa coraz liczniejszych grup ludności tureckojęzycznej³¹.

Procesy migracyjne uległy dalszej intensyfikacji, kiedy w latach 1072–1092 cały kraj podbity został przez Turków Seldżuckich pod wodzą Malika Szaha³². Nowi zdobywcy zapewnili sobie nie tylko polityczne panowanie, ale też przyczynili się do rozpowszechnienia dominacji swej mowy, należącej do grupy oguzyjskiej języków tureckich. Stała się ona podłożem, na którego bazie rozwinął się później azerbejdżański³³.

Zupełnie odmiennie ułożyły się kwestie religijne. Choć Seldżycy oficjalnie tępilili szyzm, gwałtownie rosła ilość zwolenników tego wyznania. W trendzie tym nietrudno było doszukać się prób reakcji na ingerencję czynników rządzących w sferę wiary.

Kres seldżuckiemu panowaniu na obszarach Azerbejdżanu położyli kolejni najezdźcy. W latach 1220–1239 napadli i podbili go Mongołowie, narzuciwszy mu swe zwierzchnictwo w 1231 roku³⁴. Od 1258 roku wszedł natomiast w skład podległego im w Iranie państwa Ilchanów³⁵.

Nowa fala ich najazdów, prowadzonych tym razem pod wodzą Timura, spadła na kraj w okresie od 1386 do 1401 roku, doprowadzając do ruiny szczególnie jego północno-zachodnie regiony.

W XV w. kraj znalazł się pod supremacją plemion turkmeńskich państwa Czarnego i Białego Barana³⁶. Na północ od Kury u kaspijskich wybrzeży w fazie pełnego rozkwitu znajdowało się rodzime państwo Szirwanszachów.

²⁹ Na temat Chazarów w języku polskim obszerniej: A. Zajączkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazar skim*, Kraków, 1947; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Chazarowie*, [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975.

³⁰ Babak został publicznie stracony w Samarrze w 838 r.: J. Sourdel, D. Sourdel, op.cit., s. 441. Powstanie, jakie wzniesił, nie było jedyną próbą zrzucenia supremacji arabskiej: M. Whittow, *The Making of Byzantium: 600–1025*, Berkeley 1996, s. 195, 203, 215.

³¹ J. Sourdel, D. Sourdel, op.cit., s. 105.

³² T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1996, s. 180.

³³ Dzieje Azerbejdżanu we wczesnym średniowieczu np.: З. Бурятов, *Азербайджан в VII–IX веках*, Баку 1965.

³⁴ T. Manteuffel, op.cit., s. 257.

³⁵ B. Składanek, *Historia Persji*, t. II, Warszawa 2003, s. 262.

³⁶ К.В. Рыжов, *Все монархии мира. Мусульманский восток VII–XV вв.*, Москва 2004.

Dzieje nowożytne do 1828 r.

Czas jego świetnej prosperity, gdy ściągali doń kupcy handlujący tkaninami i jedwabiem, a także ropą naftową, nie trwał jednak długo. W 1501 roku rosnący w potęgę na południu Safawidzi³⁷ najpierw narzucili mu swą zwierzchność, odbierając jednocześnie Baku, by następnie w 1538 roku przekształcić go w swą prowincję³⁸.

Na ten właśnie okres, mogący pretendować do miana doby pomongolskiej, przypada pierwsza fala wzrostu zainteresowania azerskim językiem literackim i jego wspaniałego rozwoju. Zdobywa on sobie wtedy popularność daleko poza rodzimym terytorium, co znajduje swe potwierdzenie w dziełach poetów tworzących w nim, jak chociażby Mohammeda Fuzuliego w tak odległych od granic Azerbejdżanu miejscach, jak Bagdad czy tereny obecnej Syrii w przypadku Imadaddina Nasimiego³⁹.

Azerski rodowód Safawidów stanowił bezsprzecznie czynnik ułatwiający lokalnej społeczności integrację z odzyskującą pod rządami tej dynastii dawny blask i świetność Persją. Okazało się to niezwykle istotnym elementem w procesie wyodrębniania się tutejszej tożsamości narodowej⁴⁰. Po ogłoszeniu przez szacha Ismaila I szyizmu oficjalnym wyznaniem państwowym kwestie religijne stały się katalizatorem wzmacniającym dyferencje między Azerami a mieszkańcami sunnickiego Imperium Osmańskiego⁴¹. Z czasem przypieczętowały one podział wewnętrzny ludności tureckiej, doprowadzając do powstania oddzielnej azerskiej narodowości⁴².

Schyłek znaczenia Safawidów zbiegł się w czasie z wejściem i aktywnym zaangażowaniem się na arenie międzynarodowej Rosji. Odtąd też to ona zajęła miejsce Persji w toczącej się już od bez mała trzech stuleci rywalizacji, jaką ta ostatnia wiodła z Imperium Osmańskim.

Ekspansję na teren Azerbejdżanu ułatwiała obu potężnym sąsiadom istniejąca tu sytuacja polityczna. Po śmierci Nader Szaha w 1746 roku kraj pogrążył się w chaosie

³⁷ Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1998, s. 245. Autor sygnalizuje też wzrost zainteresowań Państwa Moskiewskiego tym obszarem. Ibidem, s. 231.

³⁸ Przejściowo dostał się pod kontrolę Turcji za sprawą zwycięstw odniesionych przez Sulejmana II Wspaniałego w wojnach z Persją. Por. ibidem, s. 247.

³⁹ F. Babinger, *Z dziejów imperium Osmanów. Sultan Mehmed Zdobywca i jego czasy*, Warszawa 1977, s. 481, 487, 519.

⁴⁰ H. Джафарли, *Азербайджанское государство Сефевидов*, Санкт-Петербург 2009.

⁴¹ Proces ten wzmacniały kolejne konflikty, np. zwycięskie wojny prowadzone w początku XVII wieku przez Abbasa I, który po świetnej kampanii zajął pozostającą poza kontrolą Persji część Azerbejdżanu, a także Turcję i Mezopotamię. W kontekście wspomnianego konfliktu warto zwrócić uwagę na rosnące zainteresowania Anglii kontaktami z Persją i wszechstronną pomoc, jaką europejska monarchia udzieliła Abbasowi. Por. Z. Wójcik, op.cit., s. 316.

⁴² Por. T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja: kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998, s. 12.

wojen domowych. Po raz kolejny zatryumfowały partykularne interesy feudałów i tendencje odśrodkowe, w wyniku czego kraj rozpadł się na szereg chanatów⁴³.

Władcy niektórych z nich podejmowali się, co prawda, prób przejęcia kontroli nad znaczącymi połaciami ziem, podporządkowując sobie udzielne państewka sąsiadów, lecz wyczynu Safawidów nie udało się im powtórzyć. W przypadku Fath Aliego, chana Kuby, który, rozciągnąwszy swe panowanie nad wschodnimi częściami Azerbejdżanu, wykroczył nawet poza jego dzisiejsze granice, aspiracje te boleśnie skorygowane zostały przez Rosjan, uznających już wtedy region za swoją wyłączną domenę wpływów⁴⁴.

Wydarzenia początku XIX wieku w pełni to potwierdziły. Wystarczy wnikliwie prześledzić ciąg „pokojowych podbojów”, polegających na narzuceniu chanatom, jak to miało miejsce w przypadku Karabachu, Szeki i Szyrwanu, traktatów sankcjonujących podległość Rosji. Zwykle w zamian za prawo do przekazywania sukcesji i swobodę w polityce wewnętrznej godzili się na rezygnację z prowadzenia własnej polityki zagranicznej, obecność na terytorium swych księstw kontyngentów wojskowych oraz opłacanie daniny pieniężnej lub w naturze⁴⁵.

Nie wszyscy jednak uginali się przed występującymi z pozycji siły Rosjanami⁴⁶. Casus Gandży stanowił najlepsze tego potwierdzenie. Inspirator, rzecznik i animator narzucenia zwierzchnictwa Petersburga ziemiom po Araks, głównodowodzący armią na Kaukazie generał Paweł Cycanow, nieraz musiał uciekać się do użycia wojska jako decydującego argumentu. Opór chanatów przeciw penetracji rosyjskiej narastał wraz z wychodzeniem Iranu z kryzysu, w jakim znajdował się przez ostatnie dekadę⁴⁷. Nie było to, rzecz jasna, dziełem przypadku i wkrótce między obu rywalizującymi z sobą pretendencjami doszło do konfliktu zbrojnego. Państwo szachów okazało się jednak nadal zbyt słabe, by skutecznie stawić odpór carskiemu imperium. Prowadzona od 1804 roku wojna zakończyła się też jego zwycięstwem. Na mocy zawartego w paź-

⁴³ Ten okres historii regionu i chanatów poruszony w silnie przepojonej treściami ideologicznymi, acz wartościowej monografii W. Lewiatowa: В.Н. Левятов, *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*, Баку 1948; a także: G. Abdułajewa, Г. Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения с Россией*, Баку 1965.

⁴⁴ O Fath Alim i jego działalności politycznej: Г. Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60–80 гг. XVIII века*, Баку 1958, s. 36–138.

⁴⁵ Często ekwiwalentem w przędzy jedwabnej.

⁴⁶ Na temat podboju Kaukazu przez Rosję wśród pozycji, które ukazały się w ostatnich latach, wyróżnić należy Д. Баделли, *Завоевание Кавказа русскими, 1720–1860*, Москва 2011; oraz w kontekście relacji persko-rosyjskich: Л.М. Кулагина, *Россия и Иран (XIX–начало XX в.)*, Москва 2010; a także: Ф. Казем-Заде, *Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии*, Москва 2004.

⁴⁷ Problemy rosyjskiej obecności na Zakaukaziu omawia А.В. Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX века*, Москва 1960.

dzienniku 1813 roku układu w Gulistanie Rosja uzyskała prawo utrzymywania floty wojennej na Morzu Kaspijskim oraz anektowała znaczną część północnego Azerbejdżanu z chanatami: karabachskim, kubańskim, gandżyjskim, szekijskim, szyrwańskim, derbenckim, bakijskim i tałyjskim⁴⁸.

Traktat nie przyniósł jednak trwałego rozwiązania sporu. Faktycznie zakończył jedynie pierwszy etap irańsko-rosyjskiej rywalizacji o dominację nad ziemiami Zakaukazia. W Persji zupełnie nie dostrzegano i nie rozumiano zmian jakościowych, jakie zaszły w Rosji od czasu epoki napoleońskiej. Błędne odczytanie znaczenia powstania dekabrystów i nader pochopnie wyciągnięte stąd wnioski pchnęły szacha Fath Aliego do kolejnej wojny. Petersburg skwapliwie wykorzystał obawy lokalnych bejów przed bezwzględnością oraz brutalnością, jaką cechowała się polityka perskiej dynastii Kadżarów. Pozwoliło mu to przeciągnąć wielu miejscowych feudałów na swoją stronę, co dało podwaliny pod budowę własnej orientacji na tych terenach. Szybko i skutecznie uzupełniono dzięki nim, tworząc ochotnicze oddziały pomocnicze, stan liczebny wojsk na Kaukazie. Iwan Paskiewicz, przejmując dowództwo nad stacjonującym tu armią, rozwiął nadzieje szacha na podporządkowanie sobie całości ziem Azerbejdżanu. We wrześniu 1826 roku rozgromił siły zbrojne perskiego namiestnika Abbasa Mirzy i usunął je za Araks. Jesienią 1827 roku zdobył Tebriz, rozstrzygając ostatecznie losy wojny. Kładący jej kres układ pokojowy zawarto 22 lutego 1828 roku⁴⁹ w Turkmenczaju – wówczas niewielkiej wiosce położonej nieopodal Terbizu. Traktat sankcjonował rosyjską obecność na Kaukazie, rozdzierając ziemie Azerbejdżanu na dwie części wzdłuż Araksu⁵⁰. Liczniej i gęściej zaludnione obszary na południe od rzeki przypadły Persji, natomiast te położone na północ od niej oddane zostały pod kuratelę rosyjską⁵¹. Wprowadzony rozdział kraju oparł się działaniu czasu i pozostał aktualny po dzień dzisiejszy.

Bibliografia

Abbaszade N., *Gobustan. The Ancient Petroglyphs of Gobustan*, [w:] *Azerbaijan International*, Summer 1998 (6.2).

⁴⁸ Pełny tekst dokumentu w: А.А. Тесля, *Источники гражданского права Российской Империи XIX – начала XX века*, Хабаровск 2005, s. 167.

⁴⁹ Według obowiązującego wówczas w Rosji kalendarza 10 lutego i taka też data widnieje na dokumencie.

⁵⁰ Pełny tekst dokumentu w: Т. Юзефович, *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*, Санкт-Петербург 1869, s. 208–214; obszerniej też: Х.М. Ибрагимбейли, *Россия и Азербайджан первой трети XIX века*, Москва 1969, s. 149–150.

⁵¹ Pełny tekst traktatu: *Под стягом России: Сборник архивных документов*, Москва 1992, s. 314–324.

Babinger F., *Z dziejów imperium Osmanów. Sultán Mehmed Zdobywca i jego czasy*, Warszawa 1977.

Baranowski B., Baranowski K., *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987.

Bravo B., Wipszycka E., *Historia starożytnych Greków*, Warszawa 1992.

Chodubski A. *Kaukaz jako jedna z najstarszych cywilizacji świata*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni” 1996, nr 2.

Chodubski A., *Odrębność narodowościowa i etniczna Kaukazu w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji świata*, „Forum Politologiczne” 2007, t. 5.

Dudwick N., *The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory and Ethnic Politics*, Cahiers du Monde Russe et Sovietique Paris, Vol. XXXI (2–3), April–September 1990.

Dumezil H., *Une Chretiente Disparue, les Albaniens du Caucase*, Melanges Asiatiques Paris, Part I (1940–41).

Hammond N.G.L., *Dzieje Grecji*, Warszawa 1994.

Hewsen R.H., *Ethno-history and the Armenian influence upon the Caucasian Albanians. Classical Armenian culture: Influence and creativity*, Philadelphia 1982.

Hovannisian R.G., *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, Vol. I: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, New York 1997.

Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych, red. T. Bodio, Warszawa 2012.

Kavtaradze G.L., *Aspects of the Ethnohistory of the Caucasus and Anatolia and Problems of the Chronology and Periodisation (VI–I millennia BC)*, Tbilisi 1992.

Kavtaradze G.L., *The Chronology of the Caucasus during the Early Metal Age: Observations from Central Trans-Caucasus*, [w:] *Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 12, Leuven 2004.

Manteuffel T., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1996.

Nagrodzka-Majchrzyk T., *Chazarowie*, [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975.

Olmstead A.T., *Dzieje imperium perskiego*, Warszawa 1974.

Polibiusz, *Dzieje*, Wrocław 1957–1962.

Składanek B., *Historia Persji*, t. II, Warszawa 2003.

Sourdel J., Sourdel D., *Cywilizacja islamu*, Warszawa 1980.

Strabon, *Geografia*, Warszawa 1957.

Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja: kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998.

Whittow M., *The Making of Byzantium: 600–1025*, Berkeley 1996.

Wolski J., *Historia powszechna – starożytność*, Warszawa 1994.

Wójcik Z., *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1998.

Zabłocka J., *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1987.

Zajączkowski A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Kraków 1947.

Абдуллаев Г., *Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения с Россией*, Баку 1965.

Абдуллаев Г., *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60–80 гг. XVIII века*, Баку 1958.

Баделли Д., *Завоевание Кавказа русскими, 1720–1860*, Москва 2011.

Бурятов З., *Азербайджан в VII–IX веках*, Баку 1965.

Джафарзаде И.М., *Элементы археологической культуры древней Мугани*, „Известия АН Азербайджанской ССР”, 1946, в. 4, nr 9.

Джафарли Н., *Азербайджанское государство Сефевидов*, Санкт-Петербург 2009.

Ибрагимбейли Х.М., *Россия и Азербайджан первой трети XIX века*, Москва 1969.

Ильинская В.А., А.И. Треножкин, *Скифия в VII–IV вв. до н.э.*, Киев 1983.

Казем-Заде Ф., *Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии*, Москва 2004.

Кулагина Л.М., *Россия и Иран (XIX – начало XX в.)*, Москва 2010.

Левиатов В.Н., *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*, Баку 1948.

Мамедова Ф., *Политическая история и историческая география Кавказской Албании*, Баку 1976.

Махмудов Ф.Р., *Новые археологические данные о древней культуре Тальши и Мугани*, [w:] *Известия АН Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права*, 1970, nr 2.

Минкевич-Мустафаева Н.В., *Памятники трех основных групп Ходжады-кедабекской культуры на территории Азербайджанской ССР и их датировка*, [w:] *Материальная культура Азербайджана*, Баку 1962.

Нариманов И.Г., *Об энеолите Азербайджана*, [w:] *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*, Тбилиси 1987.

Пиотровский Б.Б., *Археология Закавказья с древнейших времен до 1 тысячелетия до н.э.*, Ленинград 1949.

Под стягом России: Сборник архивных документов, Москва 1992.

Рыжов К.В., *Все монархии мира. Мусульманский восток VII–XV вв.*, Москва 2004.

Тесля А.А., *Источники гражданского права Российской Империи XIX – начала XX века*, Хабаровск 2005.

Фадеев А.В., *Россия и Кавказ в первой трети XIX века*, Москва 1960.

Юзефович Т., *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*, Санкт-Петербург 1869.